
ЕФЕКТИ, ПРОФИЛ И ПОВЕДЕНИЕ НА ЗАВРЪЩАЩИТЕ СЕ ЕМИГРАНТИ В БЪЛГАРИЯ

Веселин Минчев¹
Венелин Бошнаков²

Анализите на източноевропейската емиграция отчитат т.нар. 3 - 4-процентно правило на палеца, основаващо на оценките от началото на 90-те години на ХХ век, според които Централна и Източна Европа (ЦИЕ) ще загуби не повече от 3 до 4% от трудоспособното си население за период от около 15 години след отпадането на преходните ограничения за трудова мобилност. Около 2/3 от този миграционен поток се очаква да бъде от Полша и Румъния.³ Изследванията сочат, че емиграцията от България едва ли ще надвиши с от 2 до 3% очакваната трансгранична мобилност в региона.⁴ Констатациите се потвърждават от публикувания на 8.02.2006 г. Доклад на Европейската комисия за преходните ограничения във връзка с трудова мобилност, въведени през 2004 г.⁵

Изследванията на източноевропейската емиграция са ограничени от липсата на достатъчно релевантна информация. Това е особено актуално за анализите на трансферите на емигрантите. Малкото на брой публикации разкриват редица особености – преобладаване на краткосрочна трудова мобилност, използване на трансферите за бизнес⁶ и т.н., което поставя трансферното поведение на източноевропейците между крайните от литературата крайности: “крайност на неразвитостта” (“developmentalist” extreme) и т.нар. холандска болест (“Dutch disease”/ “Migrant syndrome”).⁷

Хипотезата ни е, че в страните в преход от Югоизточна Европа се формира миграционен модел „юг-юг”, т.е. от *новите страни на емиграция*, каквито са България и Румъния, например към *новите страни на имиграция* от

¹ Ст. н. с. д-р Веселин Минчев е зам.-директор на Икономическия институт на Българската академия на науките.

² Венелин Бошнаков е главен асистент в Университет за национално и световно стопанство.

³ Straubhaar, Th. East-West Migration: Will it be a Problem? - *Intereconomics*, July/August 2001; Leyard, R., and O. Blanchard, R. Dornbusch, P. Krugman. *East-West Migration: The Alternatives*, MIT Press, Cambridge MA, 1992.

⁴ Mintchev, V., V. Boshnakov, I. Kaltchev, V. Goev. *External Migration from Bulgaria at the Beginning of the XXI Century: Estimates of Potential Emigrants' Attitudes and Profile*. - *Economic Thought*, Sofia, 2004.

⁵ Report on the Functioning of the Transitional Arrangements set out in the 2003 Accession Treaty (period 1 May 2004-30 April 2006), http://europa.eu.int/comm/employment_social/emplweb/news

⁶ M. Leon-Ledesma and M. Piracha, *International Migration and the Role of Remittances in Eastern Europe*. - *International Migration*, 2004, Vol.42 (4), IOM.

⁷ Taylor, J. E. *The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process*. - *International Migration*, 1999, Vol. (37), IOM.

Средиземноморието – членове на Европейския съюз. Може да се очаква, че този миграционен модел ще генерира зависимост на макроикономическата стабилност в балканските държави от трансферите на емигрантите; висок процент нерегистрирани трансфери; ниски разходи за организиране на заминаването; заетост предимно с т.нар. 3-d jobs;⁸ неалтруистично трансферно поведение, т.е. използване на трансферите за развитието на малки и средни предприятия; и същевременно наличие на нетен ефект на трансферите върху доходите на домакинствата и др.

Тук е направен опит да бъдат оценени разходите и трансферите на българската емиграция за периода след последното преброяване на населението от 2001 г. Оценките за трансферите се сравняват с официалната информация от Българска народна банка (*раздели 1 и 2 на статията*). Заедно с това е разкрит социално-демографският профил и трансферното поведение на завръщащите се в страната емигранти (*раздел 3*). Потърсени са възможности да се оцени въздействието на трансферите върху доходите на домакинствата, а също и насоките на тяхното използване (*раздел 4*). За целта е използвано представително анкетно проучване сред българските домакинства, както и сред членовете на домакинствата, пребивавали зад граница повече от три месеца след 2001 г.

1. Текущи трансфери, нето и частни трансфери през 1999-2005 г. в България

От 1999-2000 г. се наблюдава интензивно нарастване на текущите трансфери от чужбина. За периода 1999-2005 г. относителният дял на салдото по тези трансфери (текущи трансфери, нето) в брутния вътрешен продукт (БВП) се удвоява, достигайки нива от около 4% в края на периода. В абсолютно изражение салдото на практика се утроява от около 300 млн. EUR през 1999-2000 г. на над 900 млн. EUR в края на периода (вж. Таблица 1).

Редица анализатори⁹ обръщат специално внимание на текущите трансфери от гледна точка на компенсирането на дефицита по търговското салдо и респ. поддържането на макроикономическата стабилност в страната. Положителното салдо по текущите трансфери компенсира средно около 30% от търговския дефицит през периода.

В съответствие с общоприетата методика, прилагана от Българска народна банка,¹⁰ текущите трансфери (кредит) се записват като едностранни безвъзмездни трансфери към резиденти в страната, сред които се обособяват:

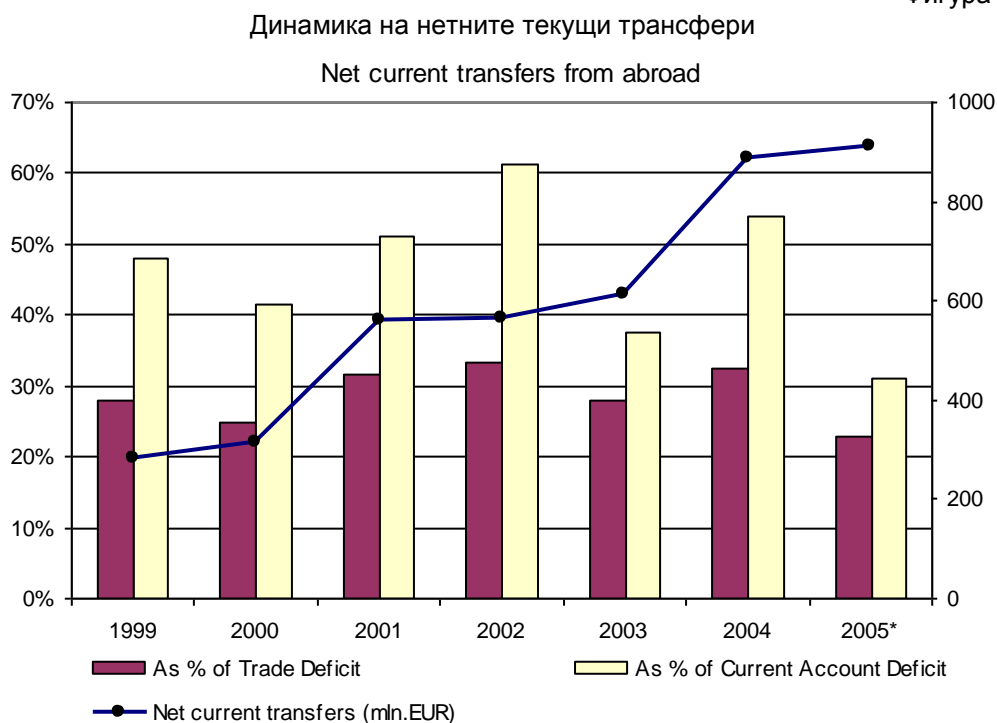
⁸ Martin, P. Managing International Labor Migration in the 21st Century. - South Eastern Europe Journal of Economics, 2003.

⁹ Angelov, Chobanov, Dimitrov, Kostadinova, Dr Stanchev in cooperation with Dimitrova, Karamalakova, Dr Markova and Cankov. Constellations, Incentives and Provisional Impacts of Migration Related Policies; December 2004; www.ime.bg.

¹⁰ www.bnb.bg

- трансфери към държавния сектор (централна и местна администрация), като междуправителствена помощ, плащания на данъци от нерезиденти, безвъзмездни средства от Европейския съюз (ЕС) или други международни организации и др.;
- трансферите към резиденти от останалите сектори (частни трансфери) - предимно индивидуалните домакинства, неправителствения сектор и др., в т.ч. парични преводи към частни лица, наследства, дарения, печалби от лотарии и т.н.

Фигура 1

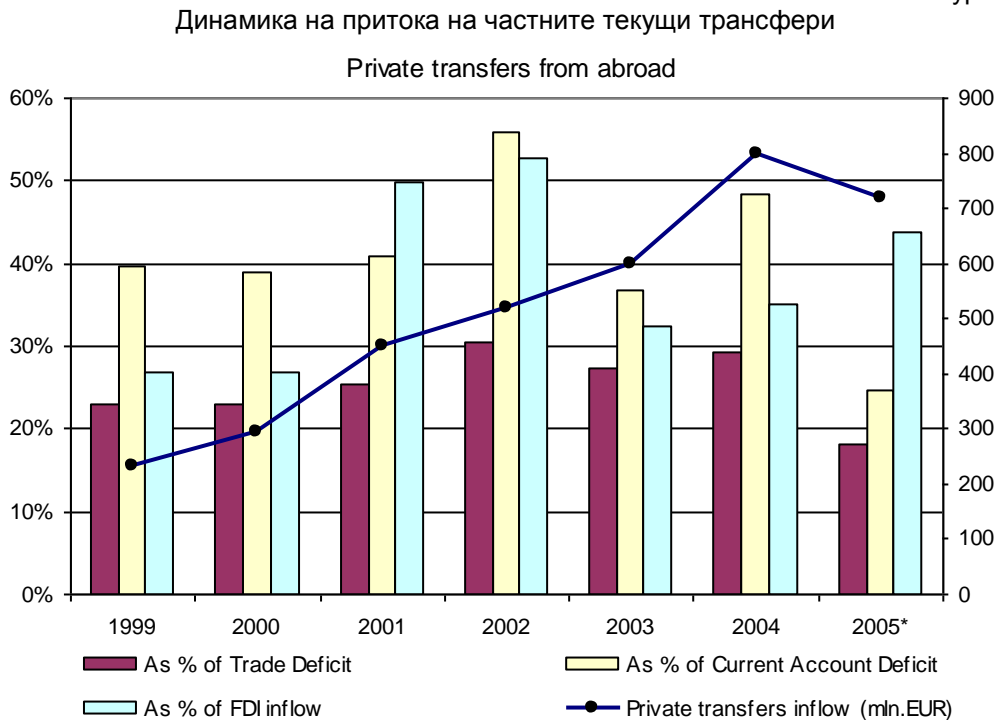

Основен компонент на трансферите към държавния сектор са средствата по предприсъединителните инструменти на ЕС. Делът на трансферите към държавния сектор възлиза на около 1/4 от общия размер на «текущи трансфери, кредит» средно за периода, достигайки до около 1/3, или над 300 млн. EUR през 2005 г. Разбира се, от значение и непосредствен интерес за нас по-нататък са трансферите към физически лица, нестопански организации и др. (разглеждани като частни трансфери).

Положителната динамика на салдото по текущите трансфери (текущи трансфери, нето) в голяма степен се дължи на нарастването на притока на частните трансфери. Последните достигат над 700 млн. EUR след 2003 г., т.е. те компенсират средно над 1/5 от търговския дефицит за периода и достигат малко над 1/3 от нарасналия приток преки чуждестранни инвестиции. По информация

на департамент „Платежен баланс“ на БНБ трансферите *само към физически лица* възлизат на около половината от общия размер на частните трансфери през 2004 и 2005 г., и по-специално – 344.7 млн. EUR през първата година и 335.5 млн. EUR за деветмесечието на 2005 г.

Фигура 2

Официалните оценки на частните трансфери към физически лица подценяват тяхното действително равнище. Коректната отчетност е изправена пред широко разпространената практика на внасяне на валута - в наличност, чрез познати и т.н., като се избягват банковите преводи и небанковите електронни системи за финансови услуги.

Изследванията на трансферите от българските емигранти се базират на дълбочинни интервюта сред емигрантската общност, отделни кейсове сред домакинства, чиито членове са намерили реализация зад граница, журналистически проучвания и др.¹¹ В този смисъл оценката на равнището на трансферите на българската емиграция въз основа на микроизследвания сред завърнали се емигранти на практика е без алтернатива.

¹¹ Вж. Guentcheva, R., P. Kabakchieva, Pl. Kolarski. Sharing Experience: Migration Trends in Selected Applicant Countries and Lessons Learned from the New Countries of Immigration in the EU and Austria; Vol. 1 – Bulgaria; The social impact of seasonal migration. European Commission Report, September 2003; Markova, E. and A. H. Sarris. The Performance of Bulgarian Illegal Immigrants in the Greek Labor Market. - South European Society & Politics, 1997, Vol. 2, N 2 (autumn), p. 55-77.

Таблица 1
Текущи трансфери, нето и приток на частни трансфери в България (1999-2005 г.)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Текущи трансфери, нето (млн. EUR)	282.2	316.2	561.9	565.7	612.6	888.2	911.4
Частни трансфери (млн. EUR)	232.2	295.7	450.7	517.2	600.2	798.9	720.0
като % от БВП	1.9	2.2	3.0	3.1	3.4	4.1	3.4
като % от износа	6.2	5.6	7.9	8.5	9.0	10.0	7.7
като % от вноса	4.9	4.5	6.0	6.7	6.8	7.5	5.4
като % от търговския баланс	23.0	23.1	25.3	30.6	27.3	29.3	18.1
като % от баланса по текущата сметка	39.6	38.8	40.9	55.9	36.8	48.5	24.6
като % от преките чуждестранни инвестиции	26.8	26.8	49.9	52.8	32.4	35.1	43.7
на човек от населението (EUR)	28.3	36.2	57.0	65.7	76.4	102.7	92.5
БВП на човек от населението (EUR)	1482	1674	1919	2101	2249	2498	2722

Източник: БНБ, НСИ и МФ (данните за БВП са предварителни за 2004 г. и прогнозни за 2005 г.).

2. Емпирично изследване

Оценката на получаваните от чужбина средства в българските домакинствата след системните промени от началото на 90-те години на миналия век е предизвикателство. Първо, защото отсъства достатъчно надеждна информация и изследвания по въпроса и, второ, защото всяка оценка би била относителна при съществуващите високи миграционни нагласи в страната.¹² Съществуващите анализи се основават на косвени оценки – дълбочинни интервюта сред българската емиграция,¹³ изследвания сред домакинства в населени места с висока емиграция,¹⁴ журналистически проучвания и др.

Емпиричната информация, на която се основаваме, е от представително извадково наблюдение,¹⁵ проведено през ноември-декември 2005 г. сред

¹² Вж. например Икономически доклад за президента на Република България – 2006: Конвергенция и европейски фондове, с. 143-155.

¹³ За трансферните нагласи сред българите в Атина и Мадрид вж. например “*Bulgarian and other Eastern European migrants in London*”, Dr. Eugenia Markova, Sussex Centre for Migration Research - <http://www.compas.ox.ac.uk/events/>

¹⁴ Вж. Guentcheva, R. et all. Цит. съч.

¹⁵ Извадковото изследване е планирано и реализирано от изследователски екип на Центъра за сравнителни изследвания – София, и на Института по социология на БАН. Специална благодарност дължим на д-р Емилия Ченгелова и нейния екип, както и на д-р Йордан Калчев от НСИ за подготовката на въпросника, конструирането на извадката и за реализирането на теренната работа.

българските домакинства с планиран обем на извадката 1000 домакинства, 300 от които живеят в земеделски райони. Моделът на извадката представлява опростена версия на обичайно използваната в България двустепенна гнездова извадка. За единици от първа степен се използват преброителните участъци. Домакинствата, в които има завърнал се емигрант, са от основен интерес в контекста на това изследване. Извадката е допълнена с още 52 домакинства, в които има завърнал се емигрант, идентифицирани при предходни теренни проучвания, реализирани от членовете на екипа. Получените в резултат от това различия в структурата на извадката по брой членове на едно домакинство и по местоживееене (град-село) се компенсират чрез съответно претегляне на наблюденията (вж. Таблица 2). Корекцията на теглата за всички домакинства със завърнал се емигрант редуцира размера на извадката до първоначално планирания размер от 1000 домакинства.

Таблица 2

Структура на извадката, осигурена чрез претегляне съобразно структурата на домакинствата в страната по данни от последното преброяване на населението, 2001 г. (%)

	Брой лица в домакинство					Общо
	Едно	Две	Три	Четири	Пет или повече	
Град	14.6	18.1	16.2	13.2	5.2	67.4
Село	8.2	11.0	5.1	4.3	3.9	32.6
Общо:	22.8	29.2	21.3	17.5	9.1	100.0

Използваният въпросник е амбициозен. В него са обособени 5 раздела. Първите два и последният раздел – съответно раздели А, В и Е, са ориентирани към домакинствата; а раздели С и D – към членове на домакинствата, пребивавали зад граница. С въпросника се търсят възможности за извадкови оценки на разходите и трансферите, изпращани от българската емиграция; профила на завърналите се; използването на получените средства и тяхното влияние върху благосъстоянието на домакинствата.

На Таблица 3 е представена крос-таблица на разпределението на домакинствата според начина, по който отговарят на въпросите: *“Брой членове на домакинството, пребивавали през последните 5 години поне веднъж в чужбина за период от 3 или повече месеца и намиращи се сега в България?”* и *“Брой членове на домакинството, намиращи се сега в чужбина?”*. В редки случаи респондентите са посочвали повече от едно лице в отговор на единия от двата въпроса. Ето защо те са обединени в категорията “поне 1 лице”. Оттук получаваме оценка за *относителния дял на домакинствата със (1 или повече) завърнал се емигрант*.

По данни от последното преброяване на населението домакинствата в България възлизат общо на 2.922 млн. За нуждите на анализа възприемаме, че те са 2.9 млн.

Таблица 3
Структура на извадката по наличие на завърнал се или намиращ се зад граница член на домакинството (%)

Наличие на завърнал се емигрант	Член на домакинството намиращ се в момента в чужбина		
	Не	Да, поне 1	Общо
Не	84.8	3.3	88.1
Да, поне 1 лице	9.2	2.7	11.9
Общо:	94.0	6.0	100.0

Едномерните разпределения разкриват следната картина:

Относителният дял на домакинствата с поне един завърнал се емигрант през периода след последното преброяване на населението (2001 – 2005 г.) възлиза на около 12%, т.е. във всяко 8 българско домакинство има поне един негов член, пребивавал зад граница през 2001-2005 г. за време повече от 3 месеца. При положение, че броят на домакинствата в страната е приблизително 2.9 млн., би могло да се очаква, че това са около 345 хил. домакинства. А като се вземат предвид и тези, от които поне едно лице в момента е зад граница, делът на домакинствата със завърнал се емигрант или с член на домакинството, пребиваващ в чужбина, достига 15.2%. С други думи, в около 440 хил. български семейства член на домакинството е пребивавал зад граница за време, повече от три месеца през 2001-2005 г., или член на домакинството в момента е в чужбина.

Що се отнася до относителния дял само на домакинствата, от които поне едно лице пребивава в момента зад граница, то той не надхвърля 6%, т.е. в случая става дума за около 174 хил. домакинства.

От друга страна, **броят на лицата**, пребивавали през 2001-2005 г. зад граница за повече от три месеца, е 143 човека на 1000 домакинства (0.143). Използвайки тази оценка, определяме броя на завърналите се през периода емигранти на около 415 хиляди човека. Получената оценка за брой лица, намиращи се в момента зад граница, е 75 човека на 1000 домакинства (0.75), или в момента в чужбина работят около 217 хил. човека (от българските граждани, пребивавали зад граница след 2001 г.).

Използвайки информацията от микроизследването, проведено в края на 2005 г., най-напред ще потърсим отговори на следните няколко въпроса:

- a. Цена на емиграцията – какви разходи се правят, за да се подсигури заминаване зад граница?
- b. Какъв е размерът и структурата на разходите на българската емиграция в приемащите страни?

с. Каква част от получените средства се изпраща в България?

2.1. Цена на емиграцията (Pay to go)

Около 2/3 от респондентите изразходват до около 500 EUR за своето заминаване. Останалите плащат над тази сума. Близко 19% от запитаните изразходват над 700 EUR при заминаването си. **Средната цена на заминаването** може да бъде оценена на около 395 EUR. При близо 415 хил. лица били зад граница през последните пет години ежегодните разходи за заминаване на българската емиграция могат да бъдат оценени на около 32-33 млн. EUR.

Таблица 4
Разходи необходими при заминаването от България

Какви средства Ви бяха необходими, за да осигурите Вашето заминаване за чужбина?	%
До 100 EUR	14.8
100-200 EUR	10.1
200-300 EUR	17.7
300-400 EUR	8.5
400-500 EUR	11.9
500-600 EUR	14.7
600-700 EUR	3.5
Над 700 EUR	18.9
Общо:	100.0
Средна сума за заминаване (на 1 завърнал се), EUR	394.8
Брой лица	414 803
Разходи за заминаване за 2001-2005 г.	163 751 333
Средногодишно (EUR):	32 750 267

2.2. Размер и структура на разходите на българските емигранти в приемащите страни (Pay to stay)

Прави впечатление, че основните разходни пера на българите зад граница са за храна – близо 100 EUR средно на месец, и за жилище – по около 80 EUR средномесечно. Може да се посочи също, че разходите за транспорт и за социални контакти са съпоставими с тези за храна и жилище. Между другото изследванията на домакинските бюджети в България разкриват сходно ранжиране на разходите в страната, особено що се отнася до тези от първа необходимост – храна; жилище.

Малко над 1/3 – 36-37%, от българските граждани, пребивавали зад граница през 2001-2005 г. за повече от три месеца са харчили по-малко от 100 EUR средно на месец за храна; а около 1/4 са онези, плащали под 100 EUR за

жилище. Почти толкова са и тези, които са си позволявали по-високи разходи за същото – над 150-200 EUR на месец.

Таблица 5

Размер и структура на разходите в приемащата страна

Приблизителна средномесечна сума на текущите разходи по време на престоя в чужбина (EUR)	Жилище	Храна	Транспорт	Социални контакти	Друго
Непосочен такъв разход (%)	29.0	22.1	25.7	30.5	55.0
До 50 EUR (%)	20.5	12.4	38.8	33.1	9.1
50-100 EUR (%)	16.4	14.6	16.4	15.0	16.0
100-150 EUR (%)	9.4	22.7	6.7	10.1	12.5
150-200 EUR (%)	9.5	14.0	7.6	7.6	2.2
Над 200 EUR (%)	15.1	14.2	4.9	3.7	5.3
Общо (%)	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Средномесечна сума (EUR)	79.98	98.90	54.57	53.86	45.56
Среден месечен разход (на 1 завърнал се), EUR					332.9
Среден брой месеци престой (на 1 завърнал се)					15.6
Общо разходи по време на престоя (на 1 завърнал се емигрант), EUR					5 198.6
Брой лица					414 803
Обща сума на разходите на завърналите се емигранти през периода на престоя им зад граница					2 156 374 726
Средногодишно (EUR):					431 274 945

Обявените твърде скромни разходи се дължат на преобладаващата заетост на «масовия» български емигрант – строителство, земеделие; социални дейности (грижи за възрастни хора и деца); а също и на т.нар. емигрантски мрежи. Около 20% от респондентите обаче сочат, че са изразходвали още над 100 EUR средно на месец и за други разходи. Най-вероятно това са лицата, които се осигуряват в приемащите страни. Оттук с немалка доза условност може да се заключи, че именно тези хора съставят т.нар. документирана българска емиграция, т.е. тя едва ли е много над 1/5 от българите, работили зад граница след 2001 г.

Така или иначе, средномесечният разход на българските емигранти не надхвърля 330-335 EUR. Оттук би могло да се предположи, че този вид емиграция от България изразходва зад граница над 400-430 млн. EUR средногодишно.

2.3. Размер на трансферите (Go for pay)

Близко половината от завърналите се емигранти са изразходвали зад граница не повече от 1/4 от получения там доход. Всъщност малко над 90% от емиграцията изразходва в съответната приемаща страна половината от изработените средства. В този смисъл и ефектите от емиграцията въобще не могат да бъдат оценявани еднозначно – само като *загуби* или само като *ползи*, от гледна точка както на приемащите, така и на изпращащите страни.¹⁶ Завърналите се в

¹⁶ Piracha, M. and R. Vickerman. Immigration, Labour Mobility and EU Enlargement.

страната емигранти са изразходвали зад граница средно около 35% от получените там доходи. Като се вземат под внимание коментираните оценки за броя и средната продължителност на престоя на завърналите се емигранти, може да се заключи, че средногодишният доход на българските емигранти възлиза на около 1 млрд. и 200 млн. EUR. Отчитайки направените разходи при заминаването и съответно по време на престоя зад граница, може да се предположи, че трансферите (донасяни в страната кеш, каквато е обичайната практика) са около 760 млн. EUR средногодишно, т.е. официалната отчетност регистрира не повече от 45-50% от действителните приходи от разглеждания вид емиграция.

Таблица 6
Трансфери на българската емиграция – оценка въз основа на емпирични данни от извадково проучване сред завърнали се емигранти

Каква част от дохода се наложи да похарчите зад граница?	%
До 1/4	50.4
Около 1/3	24.8
Около 1/2	16.2
Около 2/3	3.1
Около 3/4	1.1
Почти целия	4.4
Общо:	100.0
Средна сума на получения доход (на 1 завърнал се)	2 914.4 EUR
Средна похарчена сума (на 1 завърнал се)	1 027.1 EUR
Дял на разходите в получения доход зад граница	35.2
Обща сума на получения доход за периода на пребиваване, БРУТО	6 126 064 563
Средна годишна сума на дохода, получен в чужбина за целия период на пребиваване, БРУТО	1 225 212 913
Средна годишна сума на дохода, получен в чужбина за целия период на пребиваване, НЕТО	793 937 976

3. Завръщащите се емигранти – профил и поведение

3.1. Профил

Третият раздел на използвания в микроизследването въпросник (*раздел С*) е предназначен за лицата, пребивавали зад граница – членове на изследваните домакинства. С набора от въпроси идентифицираме *първо* социално-демографския профил на завърналите се емигранти.

Средната продължителност на престоя на завърналите се емигранти е малко повече от 1 година – около година и 3 месеца. Над 2/3 от тях са пребивавали в съответните страни между 3 месеца и 1 година. Следователно в случая се обхваща предимно т.нар. краткосрочна емиграция (без да се отчитат т.нар. комютери; куфарни търговци и др.). Ето защо представените по-долу профил и поведение на завърналите се емигранти са валидни в най-голяма степен за краткосрочната българска емиграция.

Таблица 7

Разпределение на респондентите по продължителност на престоя зад граница

Продължителност на престоя зад граница	%
До 3 месеца	23.1
Над 3 до 6 месеца	29.6
Над 6 до 12 месеца	18.8
Над 1 до 2 години	7.3
Над 2 години	21.1
Общо	100.0
Средна продължителност на престоя: 15.6 м. (1година и 3м.)	

От Таблица 8 се вижда, че сред завърналите се преобладават лицата на възраст между 26-35 и 36-45 години. Повече от половината завърнали се емигранти жени са на възраст под 35 години. Прави впечатление все пак, че над 2/3 от всички завърнали се емигранти са мъже. Семейни са 60% от всички респонденти. Делът на семейните жени надвишава с над 10% дела на семейните мъже, завърнали се от чужбина. Хората със средно, средно специално и висше образование общо са над 80%. Относителният дял на мъжете със средно специално образование е близо два пъти по-висок в сравнение с този на жените с подобно образование. Аналогична ситуация се наблюдава при завърналите се емигранти със средно общо образование – там обратно, делът на жените е приблизително два пъти по-висок от този на мъжете.

Таблица 8

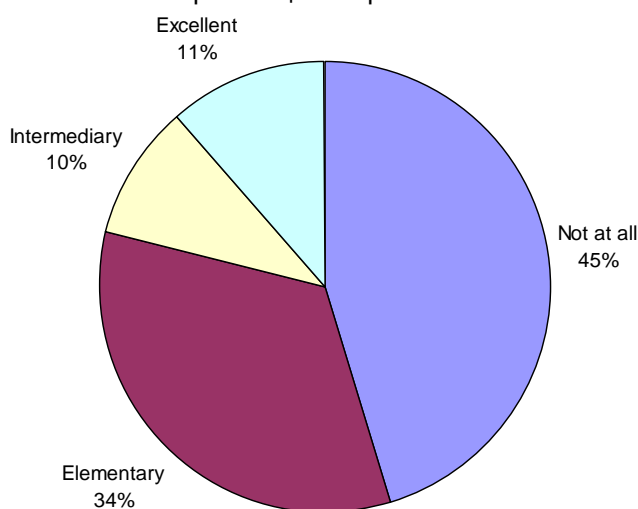
Социално-демографски характеристики на връщащите се в България емигранти (%)

Разпределение на респондентите по пол и възраст							
Пол	Общо	Възраст (години)					Общо
		16-25	26-35	36-45	46-55	56-65	
Жена	30.9	6.1	45.5	21.2	15.2	12.1	100.0
Мъж	69.1	11.0	28.8	28.8	19.2	12.3	100.0
Общо	100.0	9.4	34.0	26.4	17.9	12.3	100.0
Разпределение на респондентите по пол и семейно положение							
Пол	Семейно положение					Общо	
	Неженен / Неомъжена	Женен / Омъжена	Разведен / Разведена	Вдовец / Вдовица			
Жена	12.5	68.8	12.5	6.3		100.0	
Мъж	27.4	56.2	16.4	–		100.0	
Общо	22.9	60.0	15.2	1.9		100.0	
Разпределение на респондентите по пол и образователен ценз							
Пол	Образование				Общо		
	Основно или по-ниско	Средно общо	Средно специално	Висше			
Жена	12.3	17.8	47.9	21.9	100.0		
Мъж	21.2	33.3	21.2	24.2	100.0		
Общо	15.1	22.6	39.6	22.6	100.0		

Въпреки сравнително високата образованост на завърналите се емигранти голяма част от тях са заминали зад граница, без въобще да владеят езика в приемащата страна. Над 2/3 от респондентите не са владеели или са владеели само в известна степен съответния официален език. Всеки пети обаче го е владеел отлично или в средна степен (Фигура 3).

Фигура 3

Разпределение на респондентите по степен на владеене на официалния език в приемащата страна

3.2. Миграционно поведение

3.2.1. Подготвеност на заминаването

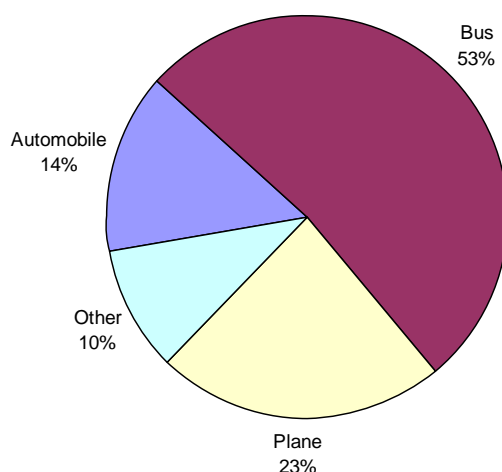
Със следващия набор от въпроси на *раздел С* се идентифицират начините на заминаване, чиято цена беше коментирана; степента на подготвеност от гледна точка на осигурено жилище, работно място, контакти с местните бюра по труда.

Близо 2/3 от респондентите използват автобусен превоз или пътуват с автомобили – собствени (в по-малка степен) и на познати. Това е възможно поради близостта на дестинациите и поради развилата се през годините транспортна индустрия, обслужваща емиграцията. Не случайно посочената по-горе цена на заминаването е почти колкото средномесечния разход на емигрантите в съответните приемащи страни.

Отговорите на завърналите се емигранти свидетелстват са сложили се вече емигрантски мрежи. Над 80% от хората са имали осигурено жилище преди заминаването си. В над 36% от случаите жилището се осигурява от установили се в страната сънародници; а в останалите случаи – от фирмата-посредник, осигуряваща ангажимента, или от самия работодател. Все пак приблизително всеки пети заминава без предварително осигурено жилище (Фигура 5).

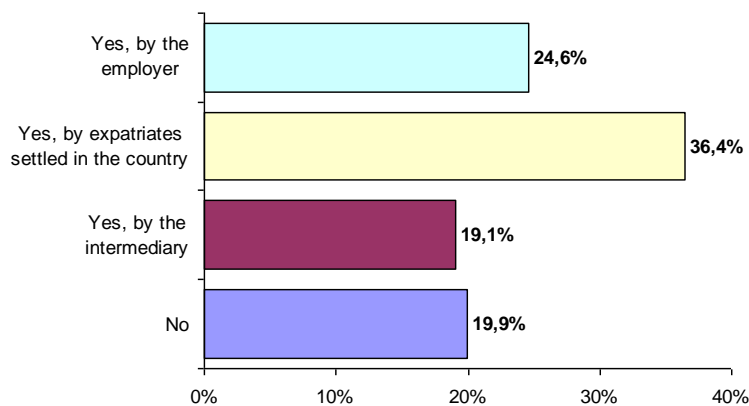
Фигура 4

Разпределение на респондентите в зависимост от превоза, с който осъществяват намеренията си

Фигура 5

Разпределение на респондентите в зависимост от наличието на осигурено жилище преди заминаването им

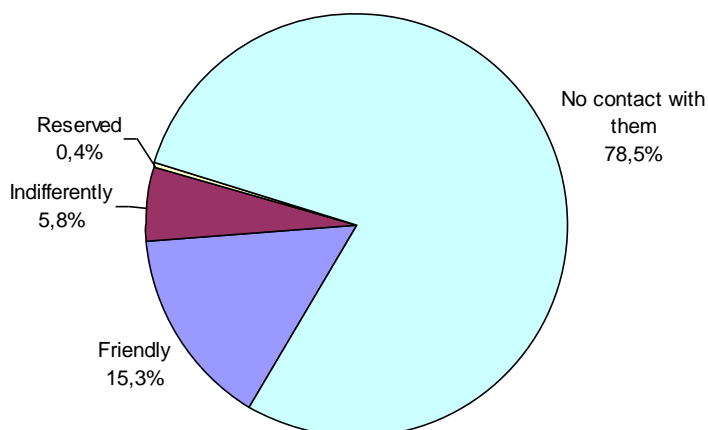
Аналогична е ситуацията и по отношение на предварително осигурено работно място. Над 70% от завърналите се твърдят, че са разполагали с такова, преди да заминат зад граница. Разчита се предимно на договори с работодател или на съдействие от познати, пребиваващи в съответната страна. В 28% от случаите обаче хората са заминали, без да имат осигурено работно място (Таблица 9).

Таблица 9
Разпределение на респондентите в зависимост от наличието на осигурено работно място преди заминаването им

Имахте ли осигурено място в чужбина, когато заминахте?	%
Не	28.0
Да, чрез договор с работодател	26.0
Да, чрез устно поет ангажимент от работодател	8.4
Да, чрез договор с фирма/лице-посредник	8.3
Да, чрез устно поет ангажимент от фирма/лице-посредник	6.4
Да, със съдействието на познати, пребиваващи в тази държава	17.3
Да, друго	5.7
Общо:	100.0

Прави впечатление, че по-голямата част от завърналите се емигранти не са имали непосредствени контакти с местните бюра по труда. Оттук едва ли могат да се правят изводи за размера на недокументираната българска емиграция. Контактите с бюрата по труда обикновено са в прерогативите на самите работодатели. Огромното мнозинство от завърналите се емигранти, имали такива контакти, обаче подчертават добронамереното отношение към тях. Това най-вероятно са хора, търсещи самонаетост; пребиваващи със съответните разрешения за работа и плащащи осигуровки, но останали без работа и т.н. Очевидно услугите, предлагани от социалната система на приемащите страни, удовлетворяват емигрантите. Това би могло да бъде допълнителен стимул за последващо заминаване зад граница (Фигура 6).

Фигура 6
Разпределение на респондентите в зависимост от контактите им с бюрата на труда в приемащите страни

3.2.2. Дестинации, заетост, удовлетвореност от престоя зад граница

Със следващата част от въпросите на *раздел С* се идентифицират предпочитаните дестинации на завърналите се емигранти; отрасълът, в който са намерили реализация; доколко според тях самите трудът им е бил квалифициран, и степента на удовлетвореност от престоя им зад граница.

Очевидно страните от Европейския съюз са водещи дестинации. Германия продължава да е най-привлекателна. Прави впечатление обаче, че страните от Средиземноморието (Гърция, Испания и Италия) са привлекли над 40% от завърналите се в страната български емигранти. А ако към тях се добавят и страни като Португалия, Кипър и Малта; а също и Турция, ще се установи, че над половината от завърналите се емигранти са предпочели южноевропейски дестинации (определяни като нови страни на имиграция). Фактор за това е не само географската близост (Гърция, Италия, Турция), но и сходният манталитет на южноевропейците (каквото и да означава това).

Таблица 10

Разпределение на респондентите според предпочитани дестинации

Страна, регион	%
Германия	15.5
Гърция	15.1
Испания	14.0
Италия	13.8
Друга страна от ЕС / ЦЕ	18.7
Турция	5.6
САЩ. Канада	5.7
Друга страна (Русия. Израел ...)	11.6
Общо:	100.0

Предпочитанията на дестинациите намират обяснение, когато се вземе под внимание обявената заетост по отрасли – 22.3% от завърналите се са били ангажирани в селското стопанство, 17% - в транспорта и близо 14% - в туризма и ресторантьорството. Толкова е делът на заетите и в строителството. Голяма част – над 12% общо, са били ангажирани с грижи за деца, възрастни, домакински труд и др. Очевидно структурата на икономиката и на пазара на труда в Южна Европа позволява по-гъвкаво да се абсорбират предлаганите от новата източноевропейска емиграция труд и квалификация в сравнение с други региони на континента.

Не може да не се посочи, все пак, че 2/3 от завърналите се емигранти са били заети с работа, близка до описанието на т.нар. *3-d jobs* – dirty, dangerous, difficult,¹⁷ непривлекателна за местните хора. Прави впечатление обаче, че над половината от завърналите се определят заетостта си зад граница като квалифицирана; при това 45% от тях сочат, че са имали договор със съответния

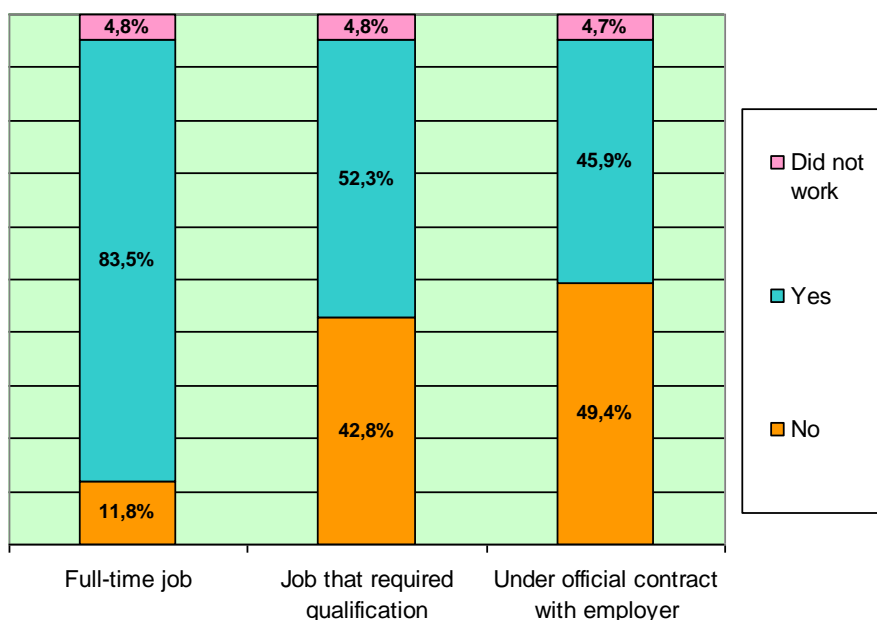
¹⁷ Martin, P. Цит. съч.

работодател; а над 80% от респондентите твърдят, че са били заети на пълен работен ден (Фигура 7). Прави впечатление също високата удовлетвореност от престоя зад граница – над 80% от всички респонденти твърдят, че са удовлетворени - напълно или в известна степен, от пребиваването си. Очевидно всички тези фактори стимулират емиграционните нагласи в страната.

Таблица 11
Разпределение на респондентите според отрасъла, в който са били заети

В какъв сектор работихте там?	%
Селско стопанство	22.3
Строителство	13.7
Промисленост	4.7
Занаяти	0.7
Транспорт	17.0
Туризм/Заведение	13.8
Здравеопазване	1.3
Домакински труд	3.9
Грижи за деца	2.2
Грижи за възрастни/болни/инвалиди	5.0
Наука/образование	2.4
Друго	13.1
Общо:	100.0

Фигура 7
Разпределение на респондентите в зависимост от оценката им за труда, с който са били ангажирани

3.2.3. Зависимост на дела на изразходваните зад граница средства и на получавания доход от основни променливи, характеризиращи завърналите се емигранти

За анализ на относителния дял на изразходваните зад граница средства и на размера на получавания доход (доход, нето, т.е. след приспадане на направените разходи) се оценяват два регресионни модела при следните зависими променливи:

за модел 1 – “относителен дял на дохода, изразходван зад граница”;

за модел 2 – “месечен доход, нето”.

Използва се един и същ набор от независими променливи, както следва:

- пол (1 за жените, 0 за мъжете);
- възраст (брой години);
- образование (1 за висше образование, 0 за средно или по-ниско);
- продължителност на престоя зад граница (брой месеци);
- степен на владеене на езика (1 за отлично или средно, 0 за слабо или за тези, които не владеят езика на приемащата страна);
- наличие на работно място, преди заминаването (1 за „да”, 0 за „не”);
- контакт с бюрата по труда в приемащата страна (1 за „не”, 0 за „да”).

В първия случай значителни зависимости се получават за променливите възраст (брой години); продължителност на престоя зад граница (брой месеци); наличие на работно място. Най-убедителни са резултатите за възрастта. При по-възрастните емигранти се наблюдава отрицателна зависимост – очевидно при равни други условия те са склонни да ограничават разходите си в по-голяма степен, отколкото по-младите, което е напълно разбираемо. Обратно, в потвърждение на резултати и от други емпирични изследвания¹⁸ с нарастването на продължителността на престоя зад граница се увеличава и делът на разходите, които се правят.

Същевременно при наличието на работно място преди заминаването, подобно на възрастта, се наблюдава отрицателна зависимост спрямо дела на разходите – очевидно заминаващите с предварително осигурено работно място могат да си позволят икономии за сметка на средства, иначе необходими за намиране на

¹⁸ Keiko Osaki. Migrant remittances in Thailand: economic necessity or social norm? - Journal of Population Research, Nov, 2003.

работа. Не се наблюдава нетен ефект за джендър променливата, образователния ценз, степента на владеене на езика и контактите с местната трудова администрация.

Що се отнася до зависимостта на получавания доход (нето) зад граница от коментираните независими променливи; налице е ефект само при демографските променливи – пол и възраст, и при образователния ценз.

Най-отчетлив ефект се констатира по отношение на равнището на образование. Наличието на висше образование в случая корелира позитивно с равнището на получавания доход. Съвсем очаквано по-образованите и с по-висока квалификация емигранти „генерират“ по-високи доходи и съответно трансфери в сравнение с хората със средно и по-ниско образование. Освен това при ниво на значимост 8% може да се твърди, че по-възрастните емигранти са и, средно взето, с по-високи доходи. Може да се заключи също, че жените са с по-ниски доходи в сравнение с мъжете-емигранти (все пак при ниво на значимост 10%).

Таблица 12
Зависимост на разходите зад граница и дохода на завърналите се български емигранти от основни променливи

Зависима променлива: Относителен дял на месечния доход , изразходван в чужбина (%)					
	B	Std.Err.	Beta	T	Sig.T
Константа	0.536	0.076		7.086	0.000
Пол (жена)	0.006	0.035	0.016	0.161	0.872
Възраст	-0.004	0.001	-0.314	-3.269	0.002
Образование (висше)	-0.001	0.041	-0.002	-0.017	0.986
Продължителност на престоя (брой месеци)	0.002	0.001	0.208	1.983	0.051
Владеене на езика	0.066	0.043	0.162	1.532	0.129
Наличие на работно място преди заминаването	-0.070	0.039	-0.179	-1.800	0.075
Без контакт с местните бюра по труда	0.011	0.039	0.029	0.287	0.775
Модел 1 резюме:	R	R Square	Adj. R Sq.	Signif.F	
	0.473	0.224	0.161	0.002	
Зависима променлива: Месечен доход нето в чужбина					
	B	Std.Err.	Beta	T	Sig.T
Константа	155.8	268.7		0.580	0.564
Пол (жена)	-213.9	123.3	-0.179	-1.734	0.087
Възраст	8.8	4.9	0.182	1.805	0.075
Образование (висше)	304.9	146.0	0.220	2.088	0.040
Продължителност на престоя (брой месеци)	-0.8	3.6	-0.024	-0.214	0.831
Владеене на езика	-8.7	153.9	-0.006	-0.057	0.955
Наличие на работно място, преди заминаването	133.9	138.6	0.101	0.966	0.337
Без контакт с местните бюра по труда	176.0	139.3	0.133	1.264	0.210
Модел 2 резюме:	R	R Square	Adj. R Sq.	Signif.F	
	0.385	0.148	0.079	0.047	

За разлика от първия случай при втората регресия не се наблюдават ефекти за променливите продължителност на престоя и наличие на работно място. Може да се твърди все пак, че по-продължителният престой не стимулира нарастването на относителния дял на разходите зад граница в степен, че това да ограничава потенциалните трансфери. Що се отнася до отсъствието на нетен ефект при променливата предварително осигурено работно място, вероятно тук сработва хипотезата за асиметрия на информацията – работодателите в приемащите страни не разполагат с достатъчно информация, за да диференцират предлагания от българската емиграция труд. Ето защо и неговата цена е, общо взето, една и съща, независимо от това дали се разчита на предварително осигурено работно място.

И при двете регресии тестването на променливите степен на владение на езика и контакти с местната трудова администрация не регистрира очаквания нетен ефект.

4. Доходи на домакинствата и трансфери

Въз основа на информацията, получена от първите два блока на въпросника – А и В, е направен опит да се оцени ефектът от трансферите върху доходите на домакинствата, а също и да се получи представа за тяхното използване (потребление/бизнес); въпреки че специално вторият вид оценки често се подлагат на съмнение в литературата.¹⁹

4.1. Начини на извършване на трансферите

Преди това обаче оценяваме начините, по които завърналите се в страната емигранти, както и членовете от домакинствата, които в момента са в чужбина, превеждат средства на своите близки. Потвърждава се очакването, че това най-често става в брой. Сравнително по-рядко се използват банкови преводи или други начини - Western Union, Money Gram и т.н. А това без съмнение е една от основните причини за констатираното разминаване между официалните и емпиричните извадкови оценки за частните трансфери към физическите лица.

Таблица 13

Начини на извършване на трансферите (%)

Как получавахте /получавате/ средства от лицата, пребивавали /пребиваващи/ в чужбина?	Периодично	Еднократно	Непосочили
Лично, в брой	56.0	19.0	25.0
Чрез банкови преводи	20.7	3.3	76.0
Чрез Western Union, Money Gram или друг небанков превод	14.5	4.8	80.7
Друг начин	8.4	1.8	89.8

Забележка. Процентите на всеки ред показват относителния дял на домакинствата, указали периодичността на превеждане на средства по посочените начини, спрямо домакинствата, получаващи трансфери. Дяловете се сумират до 100% по редове.

¹⁹ Taylor, J. E. Цит. съч.

4.2. Влияние на трансферите върху доходите на домакинствата

Прави впечатление високият относителен дял на получаващите трансфери семейства при домакинствата с доходи над 800 и особено над 1000 лв. Същевременно техният относителен дял е близо два пъти под този на домакинствата с до 200 лв. средномесечен доход. В крайна сметка при домакинствата, разчитащи на подкрепа от свои близки зад граница, средномесечният доход е с около 1/3 по-висок от средния доход на всички домакинства, попаднали в извадката. Разликата се размива при оценката на средномесечния доход на лице от домакинството. Все пак и тук той е с над 12% повече в сравнение със средния доход на всички отговорили.

Таблица 14

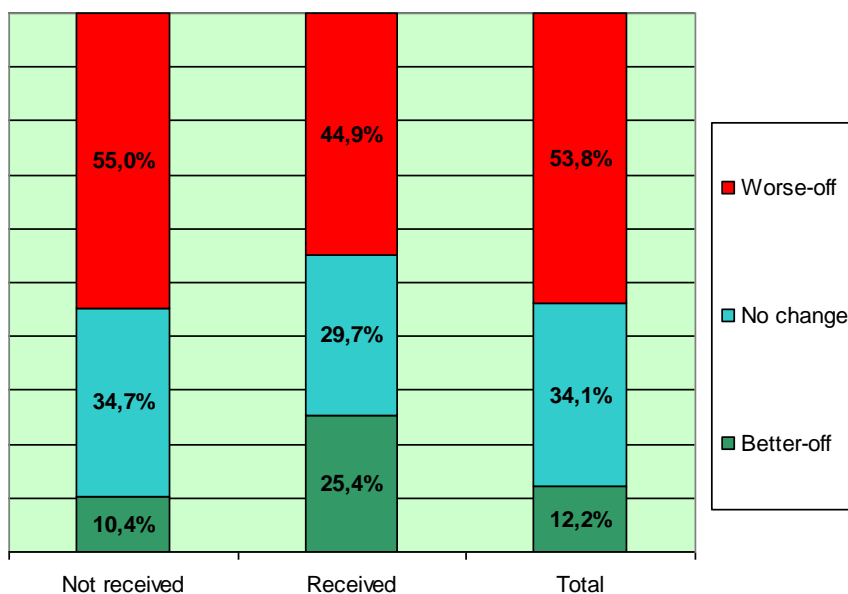
Разпределение на **домакинствата** от наблюдаваната съвкупност по средномесечен паричен доход **на домакинство**

Получаване на средства от чужбина в домакинството (%)	Не	Да	Общо
	88.1	11.9	100.0
От тях:			
До 200 лв.	27.7	14.7	26.1
201 - 400 лв.	28.3	25.9	28.0
401 - 600 лв.	21.9	21.6	21.8
601 - 800 лв.	13.4	13.8	13.4
801 - 1000 лв.	4.4	8.6	4.9
Над 1000 лв.	4.4	15.5	5.7
Общо:	100.0	100.0	100.0
Среден месечен паричен доход на домакинство (лв.)	403.72	544.83	420.49
Разликата от средния доход на домакинство (%)	-4.0	29.6	-
Среден брой лица в домакинство (бр.)	2.63	3.10	2.69
Среден месечен паричен доход на лице в домакинство (лв.)	153.51	175.75	156.32
Разликата от средния доход на лице (%)	-1.8	12.4	-

Положението на значително по-висок дял домакинства, получаващи трансфери, се е подобрило в сравнение с тези, декларирали, че не получават такива - съответно всяко четвърто спрямо всяко десето домакинство. И обратно, делът на получаващите средства от чужбина е по-нисък спрямо този на неполучаващите при домакинствата, посочили, че не са настъпили промени или че материалното им положение се е влошило (Фигура 8).

Фигура 8

Промяна в материалното положение след 2000 г. на домакинства, получавали и на такива, които не са получавали трансфери

За да установим нетните ефекти на средствата, получавани от чужбина, върху доходите на българските домакинства, оценяваме и два линейни регресионни модела:

- 1) за ефекта върху средномесечния доход на домакинствата;
- 2) за ефекта върху средномесечния доход на едно лице от домакинство.

Зависимите променливи в двата модела са, както следва: средномесечен паричен доход на едно домакинство и средномесечен паричен доход на 1 лице от домакинство; а независимите променливи от своя страна, са:

- район на местоживеене (дихотомна променлива, приемаща 1 за земеделските и 0 за градските домакинства);
- наличие на собствен бизнес (дихотомна променлива, приемаща 1 за домакинствата, в които има лице, развиващо бизнес);
- размер на домакинството (общ брой лица);
- средномесечни трансфери на домакинство (лв.) в първия случай и трансфери на лице от домакинството във втория.

Резултатите от регресионния анализ (модел 3 – при зависима променлива доход на домакинство в лева) очертават отрицателна зависимост според населеното място - от една страна, домакинствата в земеделските райони са със, средно взето, по-нисък доход, а от друга, домакинствата, които развиват бизнес, свършено очаквано са с по-високи доходи от останалите – както общо, така и на лице от домакинството. Beta коефициентите в първия случай разкриват съпоставим ефект на средномесечните трансфери в сравнение с населено място, бизнес-инициативи и др.

Във втория случай (модел 4 – при зависима променлива доход на лице от домакинството в лева) се открояват очаквани отрицателни зависимости по отношение на населено място и брой лица в едно домакинство и положителни при наличието на предприемаческа дейност, а също и на трансфери (в случая средномесечни трансфери на лице от домакинство в лева). Beta коефициентите са значими най-вече за брой лица в едно домакинство и наличието на собствен бизнес; ефектът от трансферите е съпоставим с ефекта на населеното място.

Таблица 15
Зависимост на дохода на българските домакинства от основни променливи (регресионен анализ)

Зависима променлива: Средномесечен паричен доход на домакинство (лв.)					
	B	Std.Err.	Beta	T	Sig.T
Константа	213.613	39.617		5.392	0.000
Селски домакинства	-141.490	16.702	-0.234	-8.471	0.000
Общ брой лица в домакинството	31.565	5.298	0.165	5.957	0.000
Наличие на собствен бизнес	264.300	26.529	0.278	9.963	0.000
Средномесечен доход на домакинството от чужбина (лв.)	0.549	0.065	0.238	8.485	0.000
Модел 3 резюме:	R	R Square	Adj. R Sq.	Signif.F	
	0.515	0.265	0.221	0.000	
Зависима променлива: Средномесечен паричен доход на лице от домакинство (лв.)					
	B	Std.Err.	Beta	T	Sig.T
Константа	261.773	25.558		10.242	0.000
Селски домакинства	-50.989	10.786	-0.133	-4.727	0.000
Общ брой лица в домакинството	-50.616	3.407	-0.417	-14.856	0.000
Наличие на собствен бизнес	120.812	17.089	0.200	7.069	0.000
Средномесечен доход на лице от домакинството от чужбина (лв.)	0.393	0.098	0.113	3.993	0.000
Модел 4 резюме:	R	R Square	Adj. R Sq.	Signif.F	
	0.489	0.239	0.236	0.000	

4.3. Използване на трансферите

Следвайки ранговете, представени на Таблица 16, заключаваме, че трансферите се използват главно за потребление, придобиване на автомобили и недвижима собственост. Същевременно използването на трансферите за бизнес, спестяване или лечение е със сходни рангове. Тази оценка е ограничена. Ето защо по-нататък оценяваме относителните дялове на домакинствата, придобили съответно имущество, както и разпределението им в зависимост от наличието на собствен бизнес.

От Таблица 17 се вижда, че делът на домакинствата, получаващи трансфери сред придобилите недвижима собственост, автомобили, земя и уреди за бита, е значително по-висок в сравнение със съответния дял на домакинствата, които не получават трансфери. Тази разлика е особено отчетлива по отношение закупуването на автомобили и земя. Прави впечатление все пак твърде слабият като цяло интерес към покупката на земя. Последното е следствие от неразвения все още пазар – проблеми с кадастри, приключване реституцията на земеделската земя в реални граници и т.н.

Таблица 16

Предназначение на трансферите, изпращани от българската емиграция

Използват се основно за:	Получаване на средства от чужбина						Общо		
	Да			Не			R	CV	%
	R	CV	%	R	CV	%			
Потребление	1.28	52	96.1	1.43	60	83.3	1.41	59	84.9
Придобиване на МПС	2.17	30	40.3	2.34	31	37.2	2.31	31	37.6
Придобиване на имоти	2.25	30	27.9	1.96	43	40.7	1.98	42	39.2
Изплащане на заеми	2.29	31	33.1	2.30	29	30.8	2.30	29	31.1
Спестяване	2.53	25	30.8	2.70	22	18.2	2.67	22	19.7
Развиване на бизнес	2.55	26	24.3	2.61	30	22.0	2.60	30	22.3
Лечение	2.55	26	25.5	2.54	30	27.7	2.54	29	27.4
Образование	2.60	29	17.7	2.72	24	15.7	2.70	25	15.9

Забележки:

- 1) Респондентите са приканени да поставят рангове от 1 до 3 за трите най-важни според тях насоки за използване на емигрантските трансфери в България.
- 2) Означенията са, както следва: R – среден поставян ранг; CV – коефициент на вариация на ранжирането (%); % - процент посочили (дял на домакинствата, поставили ранг на съответното предназначение на трансферите).
- 3) Респондентите от домакинствата, в които не са получавани или не се получават средства от чужбина, също са приканени да изразят своето мнение.

Таблица 17

Дял на домакинствата от извадката, придобили някои основни видове имуществва през последните 5 години (%)

Получаване на средства от чужбина в домакинството	Жилищен имот	МПС	Земя	Уреди за бита
Не	7.7	14.3	1.7	41.9
Да	11.7	38.3	3.3	75.8
Общо	8.2	17.2	1.9	46.0

Очаквани резултати се получават по отношение използването на задграничните трансфери за бизнес – почти всяко пето домакинство, получаващо трансфери, развива предприемаческа дейност, докато това е така само за всяко десето от не разчитащите на такава подкрепа домакинства. При създаването на ново предприятие средствата се използват предимно за инвестиции; при поддържането на вече съществуващ бизнес – за оборотни средства (Таблица 18.1 и 18.2).

Таблица 18.1

Разпределение на домакинствата в извадката по наличие на собствен бизнес (%)

Има ли член на домакинството, който да развива собствен бизнес?	Получаване на средства от чужбина		
	Не	Да	Общо
Не	91.7	80.7	90.4
Да	8.3	19.3	9.6
Общо	100.0	100.0	100.0

Таблица 18.2

Използване на средствата за развиване на собствен бизнес (%)

Ако са използвани средства за развиване на собствен бизнес, то предимно за какво?	Дял на посочилите	От тях посочили:			
		За инвестиции	За оборотни средства	И за двете	
За създаване на нова фирма	6.8	48.4	26.7	25.0	
За подпомагане на съществуваща фирма	7.5	15.1	54.3	30.6	
Общо:	14.3	30.9	41.2	28.0	
Сектор на основната дейност на фирмата					
Селско стопанство	2.7	Търговия	25.7	Строителство	3.5
Производство	2.1	Транспорт	38.3	Услуги	27.7

Секторите Транспорт, Услуги и Търговия привличат по-голямата част от трансферите с производствено предназначение. Това, разбира се, са малки и средни предприятия, форми на самонаемане – например закупуване на автомобили и използването им като таксите и т.н.

Заклучение

Направените дотук оценки на разходите и трансферите на българската емиграция (*раздели 1 и 2*), социално-демографската характеристика и трансферно поведение на завръщащите се емигранти (*раздел 3*), както и направените оценки на въздействието и използването на трансферите (*раздел 4*) подтикват към следните по-важни изводи и обобщения:

- Частните трансфери към физическите лица покриват 1/5 от търговския дефицит и достигат до около 1/3 от преките чуждестранни инвестиции. В този смисъл те са от решаващо значение за макроикономическата стабилност в страната. Така че българската политика е изправена пред дилемата да съдържа или, напротив, да либерализира трансграничната (особено краткосрочната) мобилност на населението.
- Официалната отчетност регистрира не повече от 1/2 от действителните трансфери. Не случайно над половината от завърналите се емигранти заявяват, че изпращат средства до своите близки главно в наличност.
- Очевидно предвид предпочитаните юноевропейски дестинации и заетост в земеделие, строителство и услуги разходите, необходими за организиране на заминаване зад граница, не надвишават едномесечния или двумесечния разход за престоя в приемащата страна.
- Въпреки че масовата българска емиграция се ангажира с непривлекателните за местните хора 3-d jobs, завръщащите се емигранти заявяват, че трудът им е бил квалифициран и че, общо взето, са удовлетворени от престоя си в чужбина.
- Размерът на трансферите зависи най-вече от образователния ценз. По-образованите емигранти „генерират“ и по-високи трансфери.
- Последните се използват предимно за потребление, но също и „неалтруистично“ – за придобиване на собственост и за бизнес. Те са с положителен нетен ефект върху доходите на българските домакинства. Високият относителен дял на семействата, разчитащи на такава подкрепа, сред домакинствата с доходи над 800 и 1000 лв. средномесечно е показателен за това.

Емпиричните свидетелства доказват съществуването на европейски миграционен модел „юг-юг“ (от *нови емиграционни страни* от Югоизточна Европа към *нови имиграционни страни* в Южна Европа). Нещо повече, в страни като България този модел не просто е реалност, но и преобладава. Разбира се, неговият детайлен и по-прецизен анализ все още предстои. Няма никакво съмнение обаче, че политическите фактори в страните от Югоизточна Европа би трябвало да отчитат в по-голяма степен съществуващите миграционни практики и нагласи.